

Zoeklicht op het ambacht

Het midden- en kleinbedrijf (mkb) mag zich de laatste jaren in een groeiende belangstelling verheugen. De bijdrage die het mkb levert aan de economische groei en de werkgelegenheid zal daaraan niet vreemd zijn. Een belangrijk onderdeel van het mkb is het ambacht. Aan het ambacht als afzonderlijke sector wordt in het algemeen echter betrekkelijk weinig aandacht besteed. In dit artikel worden de ontwikkelingen in het ambacht in de afgelopen jaren en de perspectieven voor de toekomst geschetst.

DRS. W.J. WIJNBERG – DRS. E.C.J. KRAAN – DRS. D. SNEL*

Aan pogingen om het wezen van het ambacht op te sporen en in één definitie vast te leggen, heeft het gedurende de laatste halve eeuw niet ontbroken. Zo onderscheidde Junker¹ veertien ambachtsdefinities waarin niet minder dan 158 verschillende elementen waren opgenomen. Verwonderlijk is dit niet als men bedenkt dat het ambacht in vele uiteenlopende vormen naar voren komt en dat de grenzen tussen ambacht, industrie, detailhandel en dienstverlening vaak niet scherp getrokken kunnen worden.

Volgens Luijckx² echter zijn er van de grote verscheidenheid van kenmerken slechts drie wezenlijk voor het ambacht, namelijk de zelfstandige bedrijfsuitoefening, de individuele behoeftebevrediging en de invloed van de ondernemer op de werkzaamheden. De belangrijkste kenmerken van ambachtelijke werkzaamheden zijn:

- stukproductie of individuele dienstverlening – soms direct in opdracht van de afnemer – dan wel productie in kleine series, veelal manueel van karakter, waarbij de kwaliteit van het produkt in hoge mate wordt bereikt door persoonlijk vakmanschap;
- toepassen van produktiemethoden die een combinatie van creativiteit, kennis en vaardigheden vereisen en die gepaard gaan met een geringe scheiding tussen planning en uitvoering³.

Productieactiviteiten worden als ambachtelijker beoordeeld naarmate:

- het vervaardigde produkt of de geleverde dienst een uniek karakter draagt;
- de uit de produktiemethode voortvloeiende werkzaamheden zelfstandig kunnen worden uitgevoerd⁴.

Het aantal ondernemingen in het totale bedrijfsleven is voortdurend gegroeid. Het aandeel van het ambacht hierin is in de periode 1978-1987 echter gedaald van 24 tot 19% (zie tabel 1).

Mede als gevolg van de economische recessie en de technologische ontwikkeling is de werkgelegenheid in dezelfde periode met ruim 8 procentpunten teruggelopen, in tegenstelling tot het overige bedrijfsleven waar met name de zakelijke dienstverlening tot grote bloei is gekomen. Met een aandeel van 15% blijft het ambacht overigens een belangrijke sector voor de werkgelegenheid.

De bruto toegevoegde waarde van het gehele ambacht is in de laatste 10 jaar met ruim 30% toegenomen (in no-

minale guldens). Toch is de bijdrage van het ambacht aan het nationale inkomen in termen van bruto toegevoegde waarde van 1978 tot 1987 nauwelijks veranderd.

De daling van het aantal werkzame personen en de stijging van de bruto toegevoegde waarde houden in dat de bruto toegevoegde waarde per werkzame persoon is toegenomen. Gecorrigeerd voor inflatie betekent dit dat de produktiviteit licht is gestegen.

Ontwikkelingen binnen het ambacht

Zoals hiervoor is aangegeven, bestaat het ambacht uit ondernemingen die zeer uiteenlopende activiteiten verrichten. Om tot een nadere indeling te komen, kan men onderscheid maken naar:

- aard van de werkzaamheid, mate van producerende activiteiten;
- plaats waar de activiteit wordt uitgevoerd.

Op basis hiervan kunnen de volgende clusters worden gedefinieerd:

- winkelambachten;
- karweiambachten;
- produktieambachten.

Aantal ondernemingen

In 1978 waren er ruim 80.000 ondernemingen werkzaam in het ambacht. In 1987 is dit gestegen tot ruim 90.000 ondernemingen. Zowel tussen als binnen de genoemde ambachtclusters bestaan belangrijke verschillen in de ontwikkeling van het aantal ondernemingen (zie figuur 1).

Een stijging van het aantal ondernemingen in het *winkelambacht* komt vooral voor bij het kappersbedrijf, het

* De auteurs zijn verbonden aan het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf.

1. E. Junker, *Eindeutige Abgrenzung zwischen Handwerks- und Fabriksbetrieb unter Anwendung eines allgemeingültigen Systems von Grund-, Leit- und Lehrsätzen*, Goettingen, 1935.

2. A.W. Luijckx, *Het ambacht in de huidige maatschappij*, 's-Gravenhage, 1952.

3. A.W. Maas, J.C. Toppen, *Arbeidsmarkt en vakbekwaamheid in ambacht en kleine nijverheid*, 's-Gravenhage/Tilburg, 1983.

4. T. Huppés, *Een nieuw ambachtelijk elan*, Leiden/Antwerpen, 1985.

Tabel 1. Aantal ondernemingen, aantal werkzame personen en bruto toegevoegde waarde in 1978 en 1987

	Ambacht		Totale bedrijfsleven ^a		Aandeel ambachten in totale bedrijfsleven in %	
	1978	1987	1978	1987	1978	1987
Aantal ondernemingen	80.000	90.000	334.000	464.400	24	19
Aantal werkzame personen	717.000	670.000	3.066.000	4.534.000	23	15
Bruto toegevoegde waarde (marktprijzen, miljoenen gulden)	26.000	35.000	194.000	300.000	13	12

a. Exclusief landbouw en delfstoffenwinning.
Bron: CBS, bewerking EIM.

schoonheidsverzorgingsbedrijf, het fotografisch bedrijf en het automobiel- en garagebedrijf. In dit cluster wordt een afnemende van het aantal ondernemingen aangetroffen bij het slagersbedrijf, de broodbakkers, het fiets- en bromfietsherstellersbedrijf, het bontwerkersbedrijf en het behangers- en stoffeerdersbedrijf.

Binnen de groep *karweiambachten* groeit het aantal ondernemingen in de periode 1978-1984 bij de meeste branches. In de periode 1984-1987 daalt het aantal ondernemingen enigszins. Binnen de *produktieambachten* stijgt over het algemeen het aantal ondernemingen.

Werkgelegenheid

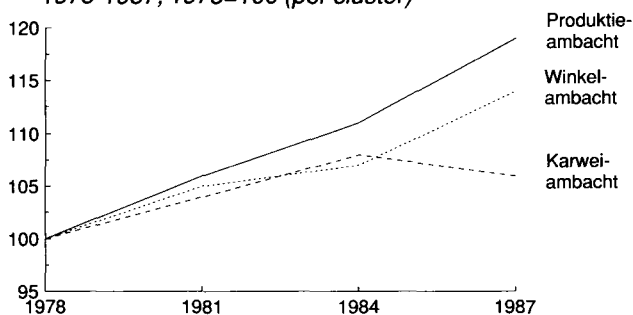
In 1987 werkten er ongeveer 670.000 personen in de ambachtelijke branches. In 1978 waren dat er nog ruim 717.000 (zie tabel 1). Tussen de clusters bestaan wederom belangrijke verschillen. Zo daalde de werkgelegenheid in het winkelambacht en in het karweiambacht met 6% resp. 10%, terwijl de werkgelegenheid in de productieambachten in deze periode met 5% is gestegen (zie tabel 2).

De daling van de werkgelegenheid in het *winkelambacht* komt voornamelijk door een daling van de werkgelegenheid in het slagersbedrijf (-30%) en het fiets- en bromfietsherstellersbedrijf (-29%). In deze branches werkten in 1978 ongeveer 22% van het totale aantal personen in het winkelambacht. In 1987 is dit teruggelopen tot 15%. Branches van het winkelambacht waar de werkgelegenheid toegenomen is, zijn: het automobiel- en garagebedrijf (+6%) en het schoonheidsverzorgingsbedrijf (+109%).

De vermindering van de werkgelegenheid in het *karweiambacht* komt voornamelijk door de daling van de werkgelegenheid in het aannemers- en timmerbedrijf (-19%), het schildersbedrijf (-14%) en het loodgieters-, waterfitters- en gasfittersbedrijf (-23%). Een toename van het aantal werkzame personen deed zich voor bij het schoonmaak- en glazenwassersbedrijf (+22%).

Binnen het *produktieambacht* stijgt vooral het aantal arbeidsplaatsen bij het carrosserie- en aanverwant bedrijf en het tandtechnisch laboratoriumbedrijf. Daling van werkgelegenheid komt voornamelijk voor bij de textielambachten.

Figuur 1. Ontwikkeling van het aantal ondernemingen, 1978-1987; 1978=100 (per cluster)

Omzet

In tegenstelling tot het dalende aantal arbeidsplaatsen steeg de totale omzet vanaf 1978 (+24%). In 1978 bedroeg de totale omzet nog f 74 mrd., in 1987 bedraagt zij ruim f 98 mrd. (zie tabel 3).

Binnen het *winkelambacht* zijn de 'groeï'-branches de verzorgingsbranches, zoals kappers en schoonheidsverzorging. De omzet is echter het meest toegenomen in de branche van de automobiel- en garagebedrijven: met ongeveer 35%. Dalende omzetten komen voor bij het slagersbedrijf en de banket- en broodbakkers.

Binnen het *karweiambacht* zijn de 'groeï'-branches: het aannemers- en timmerbedrijf en het schoonmaak- en glazenwassersbedrijf.

Enige achtergronden

In de loop der tijden is de behoefte aan ambachtelijke diensten en vooral produkten in het algemeen sterk verminderd. Industriële massaproductie heeft in toenemende mate de functie van de ambachtelijke goederenproductie overgenomen. Ook ten aanzien van de (reguliere) ambachtelijke dienstverlening zijn substitutie-effecten opgetreden. Veranderingen in consumptiegewoonten speelden bij een en ander een belangrijke rol.

De laatste jaren neemt de behoefte aan ambachtelijke produkten en diensten weer wat toe. Dit hangt voor een deel samen met:

- veranderende attitudes van consumenten (onder andere de wens zich van anderen te onderscheiden; afkeer van milieuverontreinigende massaproductie);
- het meer toetreden tot de arbeidsmarkt door werkende gehuwde vrouwen (waardoor minder tijd ter beschikking staat om zelf werkzaamheden in en rond het huis te verrichten);
- de 'back to basic'-filosofie van vele industriële ondernemingen (waardoor sommige activiteiten die vroeger intern werden verricht thans worden uitbesteed).

Naast deze ontwikkelingen aan de vraagzijde is ook de aanbodkant van belang. De behoefte om ambachtelijke arbeid te verrichten, komt veelal voort uit een wens tot zelfstandigheid, flexibiliteit en creativiteit, tot zelfontplooiing en autonomie in het (vakmanschappelijke) werk. Volgens sommige deskundigen zal het voortschrijden van de technologische ontwikkeling deze wens steeds meer in de weg staan⁵. Volgens anderen biedt de technische ontwikkeling juist mogelijkheden om in versterkte mate aan de behoeften op dit punt tegemoet te komen, ook in de industrie⁶.

Hoe het ook zij, het is duidelijk dat maatschappelijke, culturele, technologische en economische factoren belangrij-

5. Zie bij voorbeeld: M. Baethge, H. Oberbeck, *Zukunft der Angestellten. Neue Technologien und berufliche Perspektiven in Büro und Verwaltung*, Frankfurt/M, 1986.

6. Zie bij voorbeeld: T. Huppel, op. cit.

Tabel 2. Werkgelegenheid in aantal werkzame personen, 1978, 1984 en 1987

Groep	1978		1984		1987	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Winkelambachten	162.000	23	161.000	22	153.000	23
Karweiambachten	440.000	61	440.000	61	396.000	59
Productieambachten	115.000	16	122.000	17	121.000	18
Totaal	717.000	100	723.000	100	670.000	100

Bron: CBS, bewerking EIM.

ke veranderingen teweeg kunnen brengen in de concurrentieverhoudingen tussen ambacht en industrie, ambacht en detailhandel en/of ambacht en (informele) commerciële dienstverlening. Dit komt tot uitdrukking in veranderende prijs/performanceverhoudingen, die veranderingen veroorzaken in de vraag naar ambachtelijke produkten en diensten (en hierdoor in de voortbrenging en het aanbod hiervan). Tegen deze achtergrond worden hier enige belangrijke ontwikkelingen van de afgelopen jaren geschetst.

De *winkelambachten* hebben in de afgelopen jaren nogal te lijden gehad van concurrentie uit het informele circuit (doe-het-zelvers, beunhazen, en dergelijke) en van concurrentie door de detailhandel (met name de grootschalige bedrijven, vooral in de algemene levensmiddelen-detailhandel). Een andere belangrijke ontwikkeling is dat de moderne technologie met zich brengt dat steeds meer produkten op de markt verschijnen die om technische of economische redenen niet voor reparatie in aanmerking komen. Dit verkleint uiteraard het takenpakket van sommige winkelambachten. Anderzijds kan hun detailhandelsomzet erdoor worden gestimuleerd.

De branches die zich positief ontwikkeld hebben, zowel qua omzet en aantal ondernemingen als – in meerderheid – qua aantal werkzame personen, voorzien geen van alle in eerste levensbehoeften. Deze branches hebben geprofiteerd van de toegenomen welvaart van een groot deel van de bevolking, die onder andere tot uiting komt in de behoefte zich meer van anderen te onderscheiden, respectievelijk zichzelf meer te (laten) 'verwennen'. Een en ander is het duidelijkst bij typisch verzorgende branches, zoals het kappersbedrijf en het schoonheidsverzorgingsbedrijf.

De *karweiambachten* ondervinden eveneens veel concurrentie uit het informele circuit. Bovendien heeft de vermindering van de bouwactiviteiten in de achter ons liggende periode sommige van deze ambachten geen goed gedaan. Hiertegenover hebben modernere apparatuur en – mede hierdoor – een betere organisatie in een aantal branches een efficiëntere aanpak van de werkzaamheden mogelijk gemaakt. Wellicht is hierdoor de omzet in de karweiambachten gestaag gestegen. Na een periode van groei neemt het aantal ondernemingen de laatste vier jaar af. De eerder gesignaleerde daling van de werkgelegenheid doet zich met name voor in de bij de bouw betrokken branches. Dat het aantal werkzame personen bij schoonmaak- en glazenwassersbedrijven wel toeneemt, is, naar het zich laat aanzien, voor een deel te danken aan het meer uitbesteden van reinigingswerkzaamheden door het bedrijfsleven en wellicht particulieren en voor een deel een gevolg van het hoge niveau van de werkloosheid.

Bij de *productieambachten* vond tussen 1978 en 1987 zowel naar omzet als naar aantal ondernemingen en werkzame personen een groei plaats. Waarschijnlijk heeft dit te maken met meer toelevering aan de industrie en met toepassing van technologische innovaties die de arbeidsproductiviteit en daarmee de concurrentiekracht hebben doen toenemen.

Tabel 3. Omzet, in miljarden gulden, in 1978, 1984 en 1987

Groep	1978		1984		1987	
	omzet	%	omzet	%	omzet	%
Winkelambachten	28	38	34	39	37	38
Karweiambachten	35	47	40	45	46	47
Productieambachten	11	15	14	16	15	15
Totaal	74	100	88	100	98	100

Bron: CBS, bewerking EIM.

Vooruitzichten

Er zijn vooralsnog geen aanwijzingen dat de ontwikkelingen binnen het ambacht in de naaste toekomst een andere richting zullen uitgaan dan in de achter ons liggende jaren. Dit betekent dat in de komende tijd meer mensen zelfstandig een ambachtelijke onderneming zullen voeren. De motieven hiervoor zullen, evenals in het verleden, uiteenlopen. Zo zal de een het zelfstandig ondernemerschap ingaan uit behoefte aan autonomie in het werk, en de ander omdat hij geen kans ziet in loondienst te treden.

Een groter aantal zelfstandige ondernemers houdt in dat er ook in de toekomst startende ondernemingen zullen voorkomen. Daar deze over het algemeen klein zijn en er onder bestaande ondernemingen een tendens valt te bespeuren het werknemersaantal in te krimpen, zal de gemiddelde werkgelegenheid per onderneming in het ambacht verder dalen. Omdat de stijging van het aantal ondernemingen deze daling niet zal compenseren, zal het arbeidsvolume in het ambacht in de eerstkomende jaren verder verminderen. Een kwantitatieve bijdrage aan de oplossing van het werkloosheidsprobleem heeft derhalve ook in de voor ons liggende periode niet van het ambacht te worden verwacht. Evenmin kan op korte termijn een aanzienlijke toename van het aandeel van het ambacht in het nationaal inkomen tegemoet worden gezien. Hiervoor lijkt de groei van de afzetmogelijkheden te gering.

In een wat verder weg gelegen toekomst is het echter niet onmogelijk dat het ambacht een substantiële bijdrage zal leveren zowel aan het verruimen van de werkgelegenheid als aan de groei van het nationaal inkomen. Dan dient echter wel aan een aantal voorwaarden te worden voldaan.

De ambachtelijke *ondernemers* zullen er individueel en vooral in onderlinge samenwerking naar moeten streven efficiënter en commerciëler te opereren. Hiertoe is nodig dat aan vakmanschap en ondernemerschap nog meer aandacht wordt besteed dan momenteel reeds het geval is. Samenwerking bij in- en verkoop en – in branches die hiervoor geschikt zijn – het maken van gezamenlijke offertes zullen meer tot ontwikkeling moeten komen. Dit soort commerciële samenwerking is niet alleen van belang voor ondernemers uit een zelfde branche, maar kan ook betrekking hebben op ondernemers uit verschillende branches. Ook moet er meer aandacht worden besteed aan samenwerking met de uitbestedende industrie. Door gemeenschappelijke inspanningen moeten meer opleidingen voor ondernemers en werknemers tot stand worden gebracht.

Voor de *brancheorganisaties* is een rol weggelegd om een en ander te stimuleren en coördineren. Met name op het terrein van opleiding en scholing en bij voorbeeld ten aanzien van collectief marktonderzoek, de invoering van administratieve en productieautomatisering en het doen verrichten van op innovatieve ambachtelijke technologie gericht onderzoek zijn voor deze organisaties uiterst nuttige taken weggelegd.

De *overheid* kan voor het ambacht een belangrijke rol vervullen door de vestigingswetgeving aan te passen aan de eisen van de huidige tijd, in het bijzonder wat de theoretische en praktische vak- en beleidstechnische kennis van een beginnende ondernemer betreft. Indien men, in het kader van een terugtrekkende overheid, de vestigingswetgeving wenst af te schaffen of te versoberen, dient, terwille van een aanvaardbare marktpositie van het ambacht als geheel, de zekerheid te bestaan dat de ondernemersorganisaties via erkenningsregelingen zorg zullen dragen voor een hoog kwaliteitsniveau van de voortgebrachte producten en diensten. Daarnaast is in het algemeen het voorwaardenscheppende en specifieke beleid van de overheid natuurlijk van groot belang voor het ambacht.

Overheidsbeleid

Door Verbruggen en Van der Tuin is aan de hand van negen beleidsopties onderzocht in hoeverre de uitkomsten van een algemeen-economische politiek zowel voor het mkb als voor het bedrijfsleven als geheel gunstig uitvallen⁷. Zij komen tot de conclusie dat twee generieke opties – verkleining van de collectieve sector door verlaging van uitgaven en inkomsten (belastingen) van de overheid en autonome loonkostenmatiging van 2% – voor vruchtbare verwezenlijking in aanmerking komen. Eveneens menen zij dat twee arbeidsmarktbeleidsopties – autonome loonmatiging in de tertiaire dienstensector gecombineerd met autonome loonstijging in de kapitaalintensieve sector en algemene relatieve verlaging c.q. bevrozing van het minimumloon – met succes gerealiseerd kunnen worden. Enige specifiek op het mkb gerichte beleidsopties, zoals het kiezen voor de netto toegevoegde waarde als heffingsgrondslag van de premies sociale verzekering en differentiatie van het btw-tarief naar arbeidsintensiteit, wijzen zij op institutionele, respectievelijk economische gronden van de hand.

Het is zeer de vraag of algemeen-economische beleidsmaatregelen die voor het mkb als geheel niet al te ongunstig of zelfs gunstig uitvallen in vergelijking met het grootbedrijf, voor afzonderlijke mkb-sectoren, zoals het ambacht met zijn specifieke kenmerken, even positieve resultaten opleveren. Zo is te vrezen dat de door Verbruggen en Van der Tuin genoemde autonome loonmatiging in de tertiaire dienstensector van 4,8% gecombineerd met een autonome loonstijging in de kapitaalintensieve sector van 4,5% voor het ambacht sterk negatieve consequenties zal hebben. Hierdoor zullen immers met name de voor het ambacht zo broodnodige gekwalificeerde arbeidskrachten door het (industriële) grootbedrijf worden 'aangezogen'. Daarnaast lijkt het onwaarschijnlijk dat het ambacht, waar het personeel over het algemeen redelijk geschoold is, op een zelfde wijze zal profiteren van een verlaging c.q. bevrozing van het minimumloon als het totale mkb.

Ons inziens behoort een overheid die het sociaal-economische nut van het mkb zo zeer benadrukt, zich bij haar algemeen-economische beleid niet tevreden te stellen met een resultaat (bij voorbeeld in geval van loonmatiging⁸) waarbij het mkb geringere vruchten plukt dan het grootbedrijf. De reeds bestaande achterstandspositie van het mkb wordt hierdoor immers vergroot. Door specifiek op het mkb gerichte maatregelen zou voor voldoende tegenwicht moeten worden gezorgd, wanneer het generieke en arbeidsmarktbeleid ten opzichte van het mkb te kort schieten. Hierbij geldt tevens dat een bepaalde specifieke optie – zoals btw-differentiatie naar arbeidsintensiteit –, ook al zou deze voor het mkb als geheel slechts gering profijt met zich brengen en zou de uitvoerbaarheid met moeilijkheden gepaard gaan, voor een bepaalde sector wel degelijk een stimulans kan inhouden. Dit is met name van toepassing op het arbeidsintensieve, door een grote mate van dienstverlening

gekenmerkte ambacht. Ten aanzien van het kiezen voor de netto toegevoegde waarde als heffingsgrondslag van de premies sociale verzekering geldt dat als deze optie niet voor invoering in aanmerking komt, het aanbeveling verdient een alternatieve heffingsgrondslag (bij voorbeeld het werkelijk geïnvesteerde vermogen, eventueel op basis van vervangingswaarde) in ogenschouw te nemen.

In dit kader spreken wij er ook onze verwondering over uit dat in de plannen met betrekking tot herziening van de vennootschapsbelasting de belastbare winst tot f 250.000 van een 40%-tarief wordt voorzien, terwijl de winst boven f 250.000 slechts voor 35% wordt belast. Dat een dergelijke degressieve tariefstructuur discrimineert ten opzichte van de tot het mkb behorende bv's behoeft geen betoog. Binnen een evenwichtig algemeen-economisch beleid zou een progressieve tarifiering meer op haar plaats zijn. Hierbij aansluitend kan worden vermeld dat van het met de WIR-gelden gefinancierde totale pakket maatregelen voor het bedrijfsleven de effecten op langere termijn voor het grootbedrijf vermoedelijk gunstiger zullen zijn dan voor het mkb. Ten slotte zou meer aandacht moeten worden besteed aan onevenwichtigheden wat betreft de subsidieverstrekking aan het mkb in vergelijking met het grootbedrijf. Subsidies zouden bij voorbeeld ook verstrekt dienen te worden op basis van geïnvesteerd human capital. Kortom: generieke macro-economische en arbeidsmarktmaatregelen behoren zeker het uitgangspunt van de algemeen-economische politiek te vormen. Voor zover deze maatregelen echter voor het mkb in het algemeen respectievelijk voor bepaalde sectoren in het bijzonder negatief uitpakken, is het gewenst de mogelijkheid van aanvullende specifieke maatregelen terdege te onderzoeken.

Slot

Indien de hierboven gepresenteerde beleidsaanbevelingen voor de individuele ondernemers, de branche-organisaties en de overheid gevolgd worden, zal de marktpositie van het ambacht ongetwijfeld kunnen worden verstevigd. Daarmee kan dan ook de bijdrage van deze sector aan de economische groei en de werkgelegenheid toenemen.

Hierbij gaat het uiteraard in de eerste plaats om versterking van de concurrentiepositie tegenover industrie, detailhandel en informeel circuit. Een acceptabel prijsniveau te zamen met een voortreffelijke kwaliteit – waaraan dienstovereenkomstige garantiëbepalingen tegenover afnemers zijn gekoppeld – vormen hierbij onmisbare ingrediënten. Daarnaast is het niet ondenkbaar dat in de toekomst nieuwe, innovatieve ambachtvormen tot stand zullen komen, zoals op het terrein van het tegengaan van milieuverontreiniging en op dat van de automatisering. Door dit alles – en niet in de laatste plaats ook door verbeterde opleidingen – zal ook de aantrekkelijkheid om in het ambacht te werken, kunnen worden vergroot. Dit is belangrijk om een voldoende aanbod van vakbekwame arbeidskrachten te bewerkstelligen.

Vanzelfsprekend zullen niet alle ambachtsbranches en niet alle ambachtelijke ondernemingen in gelijke mate van de hier geschetste perspectieven profiteren. Maar grote delen van het ambacht zouden de toekomst toch met meer optimisme tegemoet kunnen zien. Dit is van groot belang, niet alleen voor het ambacht zelf, maar ook voor de Nederlandse economie als totaliteit.

W.J. Wijnberg
E.C.J. Kraan
D. Snel

7. J.P. Verbruggen en J. van der Tuin, *Algemeen-economische politiek en midden- en kleinbedrijf*, ESB, 1 juni 1988.

8. Zie J.P. Verbruggen en J. van der Tuin, op. cit.